

O NIEKTORÝCH ASPEKTOCH POUŽÍVANIA SYMBOLOV V DIELACH J. R. R. TOLKIENA A HĽADANÍ ADEKVÁTNYCH EKVIVALENTOV V SLOVENSKOM PREKLADE

Ivo Poláček

Ivo Poláček je doktorandom na Katedre amerikanistiky a anglistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 2003 pôsobí ako konferenčný tlmočník a od roku 2008 vyučuje na katedre simultánne a konzekutívne tlmočenie ako aj prácu s nástrojmi CAT.

ÚVOD

Diela J. R. R. Tolkiena predstavujú rozsiahly aparát autorského legendária, ktoré je do veľkej miery inšpirované tak severkými eposmi, ako aj Bibliou. Vzhľadom na to, že súčasný systém poskytovania informácií je založený predovšetkým na predpoklade gramotnosti všeobecnej populácie, existuje odôvodnený predpoklad, že súčasná populácia je vo všeobecnosti menej citlivá na význam symbolov, ktoré sa používajú. Historický prehľad používania symbolov v severskej a slovenskej mytológii preto predstavuje zaujímavý nástroj na to, ako si možno s prekladom komplexného diela J. R. R. Tolkiena poradiť čo najlepšie, resp. zachovať jeho pôvodnú hĺbku.

1 HISTORICKÝ KONTEXT DIEL TVORIACICH INŠPIRÁCIU J. R. R. TOLKIENA

V období, v ktorom vznikli diela tvoriace Tolkienovu inšpiračnú základňu, sa úlohe symbolov pripisovala nesmierne dôležitá úloha. Náboženstvo – či už pôvodné alebo kresťanské – túto úlohu iba posilňovalo. Treba si uvedomiť, že väčši-

na ľudí v stredoveku boli analfabeti. Práve v tejto spoločnosti má preto hovorené slovo neobyčajnú váhu – aj keď, samozrejme, schopnosť čítať a písať sa vysoko cenila a spája sa predovšetkým s cirkvou a klášťormi. Jediný spôsob, ako sa v tomto období uchovávali zvyky, báje a povesti, bolo ústne podanie. Keďže sa šírili len ústnym podaním, nemali kanonizovanú podobu. Ustálili sa až po spísaní v klášťornom skriptóriu, pri ktorom však došlo k ich pozmeneniu, napríklad sa odstraňovala pohanská symbolika a nahrádzala sa kresťanskou.

Od stredovekého človeka sa vyžadovalo, aby disponoval pomerne dobrou pamäťou. Tá totiž neslúžila len na uchovávanie a reprodukciu príbehov či zvyklostí, ale bola nevyhnutná aj pre fungovanie spoločnosti ako takej – spoločnosti, ktorá sa nedoživila vysokého veku, a preto sa často spoliehala na svedectvá starších mužov, ktorí dosvedčovali priebeh udalostí z minulosti alebo sa zaručili za niečiu dobrú povesť (LeGoff, 1999, s. 32).

Stredoveký človek nielenže mal výbornú pamäť, ale dokázal aj rozlišovať symboly a spájať si ich so správnymi významami. Viac si všímal symboly, ktoré mu do života prinášali varovania a usmernenia než skutočné veci. Ako píše svätý Augustín, svet sa skladal z dvoch prvkov: *res* (vec) a *signa* (symbol) (ibid., s. 33). Keďže symboly bolo treba stále dešifrovať, prehlbovala sa závislosť od tých, ktorí ich vedeli vykladať, a tými boli duchovní. Symbolika bola prítomná všade: v architektúre v pôdoryse kostola, v politike počas korunovácií, na erboch, vlajkách i v literatúre ako alegória (ibid.). Cirkev používala obrazy ako základný nástroj na výchovu a formovanie bežných ľudí. Vyobrazenia na stenách a oknách kostolov preto nemali prvotne estetický, ale skôr didaktický význam. Podobne tomu bolo aj v prípade predchodcu dnešného divadla – stredovekých mystérií.

Dôležitú úlohu zohrávali v stredoveku aj farby. Vďaka nim ľudia rozlišovali medzi dobrom a zlom, medzi nebezpečenstvom a bezpečím. Červená a neskôr modrá značili kráľovský pôvod, zelená obojakosť mladosti, žltá klam, pružky zas morálne nebezpečenstvo. Najvyššiu hodnotu predstavovala zlatá – farba-nefarba (ibid., s. 34).

2 SLOVANSKÁ SYMBOLIKA A MYTOLÓGIA

Z mytologického a symbolického aparátu slovanských kmeňov sa toho zachovalo oveľa menej než zo starogermánskeho. O niektorých symboloch a komplexnej mytológii sa často dozvedáme iba z jedného jediného dokumentu, napríklad o antickej mytológii sa dozvedáme len z Ovídiových *Premien* (Profant – Profantová, 2004, s. 13).

Slovania si symboliku uchovávali aj počas sťahovania národov a neľahkého usádzania sa v oblasti strednej Európy. V ranom stredoveku tvorili mýty a sym-

bolika významnú súčasť spoločnej identity, ktorá presahovala nárečovú a kmeňovú príslušnosť. V súčasnosti už vo väčšine štátov mytológia ustúpila novým sociálnym, kultúrnym a štátoprávnym štruktúram, nemali by sme však zabúdať na to, aký význam mala v minulosti. Vďaka nej napríklad vieme, že jedným z najvyššie postavených bohov slovanského panteónu bol boh hromu, blesku a jasného neba, Perún, a Slovania žijúci na Pobaltí preto štvrtému dňu v týždni hovorili Perúnov deň. V moderných slovanských jazykoch je však už tento deň označovaný ako štvrtý deň v týždni, a tak sa spojenie s Perúnom buď úplne stratilo, alebo ani nikdy neexistovalo. Používalo sa iba na komunikáciu s germánskymi kmeňmi (ibid., s. 12). Tieto informácie však nečerpáme z kanonizovaných prameňov o slovanskej mytológii, ale prostredníctvom prekladu, v tomto prípade z germánskej mytológie. Prameňov o slovanskej mytológii a bájosloví je totiž nesmierne málo, resp. nie sú žiadne. Archeologické vykopávky neposkytujú dostatočné informácie o funkcii náleziska, zasvätenia príslušným bohom, rituálom, ktoré sa tam vykonávali, ani o tom, či plnilo funkciu obetiska alebo svätyne. Určitú výnimku predstavuje Perúnova svätyňa v Novgorode, ktorej funkcia je podporená viacerými súvekými písomnými prameňmi (ibid.).

K zahmlievaniu a eliminácii pôvodnej slovanskej mytológie prispela predovšetkým tzv. *Interpretatio Christiana* (Eberlein, 2014). Pod týmto názvom sú označované kultúrne javy, ktoré pôvodne vytvorila pohanská spoločnosť, ale v období pokresťančovania Európy ich v pozmenenej podobe prijala aj kresťanská cirkev. Obdobie romantizmu a národného obrodzenia prostredníctvom idealizácie a mnohokrát aj falzifikácie či fabulácie slovanskej mytológie a histórie tiež výrazne prispelo k tomu, že niektoré zdroje sa v súčasnosti nepovažujú za dôveryhodné, resp. ich dôveryhodnosť nie je možné overiť (ibid., s. 13).

V ucelenej podobe sa nezachovala ani slovanská koncepcia stvorenia sveta. Je známych iba niekoľko príbehov, v ktorých vystupuje Boh a Satan a je jasne naznačené, že pri stvorení sveta a človeka obidvaja spolupracovali, aj keď ich úlohy sú jednoznačne antagonistické. V iných prameňoch ich nahradil pár vodných vtákov, ktorý vytvoril pevninu na nekonečných vodách. Historici však nepripisujú vysokú pravdepodobnosť tomu, že by tento príbeh tvoril základ slovanskej kozmogónie – pravdepodobne ide o božskú schopnosť prijať na seba rôzne podoby. Je pravdepodobné, že dvaja hlavní antagonistickí hýbatelia sa volali inak než Boh a Satan a za ich mená v súčasnej podobe vďačíme práve *Interpretatio Christiana*. V niektorých textoch sa zas Satan nazýva „bohom“ a Boh je definovaný ako „Boh bohov a Hospodin hospodinov“ (ibid., s. 102).

3 SYMBOLIKA SEVERSKÝCH GERMÁNSKÝCH KMEŇOV A BRITSKÝCH OSTROVOV

Keďže John Ronald Reuel Tolkien vychádzal pri tvorení svojho legendária z histórie a mytológie severských kmeňov a britských ostrovov, je nevyhnutné zobrať do úvahy ich spoločnú históriu a tieto dva regióny – etnicky aj geograficky zdanlivo rozdielne – striktné neoddeľovať. Aj keď na prvý pohľad nemá zmysel porovnávať mytológiu a symboliku spoločnosti raného stredoveku s tou, o ktorej písal Tolkien, opak je pravdou. Tolkien opisuje vo svojich dielach spoločnosť, ktorá žije v období vrcholného stredoveku, kde tradície aj feudálna hierarchia sú už pevne zakotvené, a teda nič nepripomína nesmierne turbulentné obdobie raného stredoveku, kedy sa štátoprávne usporiadanie britských ostrovov iba utváralo. Nesmieme však zabúdať, že Tolkien písal vo svojom legendáriu o spoločnosti, ktorá je idealizovaná a často hyperbolizovaná. Sám sa vyjadril, že by rád dal Británii vlastné legendy o stvorení a hrdinských činoch, aké si zasluhuje, a nie prebrané z okolitých etník. Legendu o kráľovi Artušovi a dokonca ani *Béowulfa* (hoci je to jedno z prvých dochovaných diel v starej angličtine) totiž nepovažoval za domáce diela. Tvrdil, že tieto eposy vznikli ako následok masívnych imigračných vln na britské ostrovy v ranom stredoveku (Carpenter, 1993, s. 28).

Práve tieto vlny migrácie mali ďalekosiahly vplyv na život obyvateľov britských ostrovov – tak vojenský, ako aj kultúrny a hospodársky. Severské kmene, ako sa kolektívne prevažne škandinávске kmene nazývajú, mali rôznorodé a rozvinuté spoločnosti, ktorých hlavné centrá ležali prevažne v južnej Škandinávii okolo úžiny Kattegat, ale v zásade aj pri všetkých pobrežných oblastiach Baltického mora. Nikdy nevytvorili zjednotenú spoločnosť, často ich rozdelili spory súperiacich kmeňov Dánov, Jutov, Géatov, Švédov, Wylfingov a Sasov. Ich vnútorné rozpory však ostávali skryté, rovnako ako ich rozvinuté remeselníctvo, námorníctvo, spoločenská správa (napr. vysoká úroveň emancipácie žien) či kolonizačné snahy. Zvyšok Európy ich vnímal predovšetkým ako nemilosrdných nájazdníkov. Netreba však zabúdať ani na to, že mnohí vtedajší európski panovníci ich sami pozvali na svoje územia, aby v ich dŕžavách vytvorili nárazníkové oblasti proti zvyšku ich krajanov, alebo aby bránili pohraničné oblasti ich územia, tzv. marky. Tak tomu bolo aj v prípade severného Anglicka, kam Dáni prišli na žiadosť kráľa Vortigerna (úhlavného nepriateľa Utera Pendragona, Artušovho otca), aby územie bránili pred nájzdami Škótov a Piktov (O. Morgan, 1999, s. 55).

Kmeň, ktorý sa historicky označuje za Anglosasov, však pomerne rýchlo odhalil, že anglické kráľovstvá sú slabé a ľahko si ich podmania. Ich žiadosť o posily bola vypočítaná a čoskoro na britské ostrovy dorazili aj kmene Jutov a Frízov. Napriek tomu, že pochádzali z rôznych kmeňov, ich podobné nárečie, ako aj spoločná kultúra ich rýchlo stmelila a spoločnými silami sa im Anglicko podari-

lo podrobiť. Sami však neskôr museli čeliť nájazdom krajanov zo Škandinávie. Vzhľadom na to, že mali podobnú vojenskú taktiku ako aj zbrane, boli boje oveľa krvavejšie a nemilosrdnejšie než pri podrobovaní si zvyškových vojensko-politických štruktúr, ktoré na ostrovoch ostali po odchode rímskych légii v piatom storočí nášho letopočtu (ibid., s. 56). O nich hovorí aj epos *Bitka pri Maldone*, ktorý Tolkien preložil do modernej angličtiny a o tejto bitke napísal aj divadelnú hru. Pre spisovateľa nepochybne predstavovala dôležitý zdroj inšpirácie, ale ilustruje tiež hodnoty, ideály a vzory vtedajšej spoločnosti žijúcej na území Anglicka.

História Britských ostrovov poukazuje na to, že anglická literatúra a škandinávsky mytologický a symbolický aparát majú spoločný základ. Tolkienova pozícia profesora staroanglickej literatúry na univerzite v Oxforde mu výrazným spôsobom uľahčila prístup k zdrojom ako aj výborné orientovanie sa v danej téme.

4 BIBLICKÁ SYMBOLIKA

Vzhľadom na vyššie uvedené fakty, akými sú napríklad *Interpretatio Christiana*, ale aj fakt, že John Ronald Reuel Tolkien bol hlboko veriacim katolíkom, treba symboliku, ktorú v dielach používa, porovnať so zodpovedajúcimi symbolmi v Biblii. Na rozdiel od nie vždy istého výkladu symbolov, ktoré sa nachádzajú v dielach ako *Prozaická Edda* či *Beowulf*, alebo od nieisto interpretovaných fragmentov zachovanej slovanskej mytológie, biblický mytologický aparát má striktný, dogmatický a vysoko kanonizovaný výklad. Symboly, metafory a alegórie, ktoré kresťanstvo využíva, sú navyše všeobecne známe a spoločnosť (predovšetkým však veriaci) tieto symboly vnímajú a rozumejú im.

Netreba sa však sústrediť výlučne na symboly, ktoré sa nachádzajú v Biblii, ale aj na tie, ktoré sú súčasťou takzvanej kresťanskej mytológie, pretože nemusí nevyhnutne vychádzať z biblického textu, ale opiera sa o texty niektorých apokryfov, poprípade texty, ktoré vychádzajú z Tóry.

5 PRÍSTUP K PREKLADU

Správna interpretácia symbolov si vyžaduje dôsledné poznanie historického kontextu, v ktorom jednotlivé symboly fungovali. Tolkienovo legendárium je pomerne komplikované, lebo využíva symboly z rozličných období a rozličného pôvodu. Jeho dielo je založené na symbolike severských kmeňov, ktorá sa veľmi dobre zachovala vďaka ságam a prepisom hrdinských eposov, a tiež na biblických textoch. Slovanská mytológia je v porovnaní so severskou zachovaná v nepomerne menšej miere a zdroje, ktoré sú k dispozícii, sú často nekoherentné aj v dôsledku

rozsiahleho územného pokrytia, v ktorom slovanské kmene v ranom stredoveku žili. Zachované fragmenty nedovoľujú jednoznačný výklad mnohých symbolov a kľúčové prvky, akým je napríklad kozmogónia, sa nezachovali vôbec. Na druhej strane máme čiastočné sprostredkované zdroje o zvyklostiach slovanských kmeňov od kronikárov z Franskej ríše, ako aj zo záznamov severských kmeňov, založených na vzájomnej interakcii najmä v oblasti Baltického mora. Z nich si môžeme vytvoriť čiastočný a interpretovaný obraz o slovanských kmeňoch, ale v žiadnom prípade nemôžeme hovoriť o tom, že by sme mali podobnú základňu autentických dokumentov ako v prípade severských ság. Ich zachovanie – a to najmä v prípade *Poetickej a Prozaickej Eddy* – bolo skôr dielom náhody, ako premyslenou archiváciou dokumentov raného stredoveku.

Pri správnej interpretácii symbolov v preklade a v pôvodnom texte sa však môžeme pridržať spoločného faktoru, ktorý severské ságy a slovanskú mytológiu spája. A tým je práve biblický symbolický aparát, ktorý sa v Tolkienových dielach prejavuje v štruktúre, vo forme, ale aj v samotnom príbehu.

Okrem toho sa v Tolkienových dielach prejavuje aj tzv. *Interpretatio Christiana*, vďaka ktorej v záujme lepšej absorpcie kresťanskej dogmy v období kristianizácie lokálne formy kresťanstva prijali mnohé zvyklosti, symboliku, ale napríklad aj dátumy z pohanských kultúr. *Interpretatio Christiana* ovplyvnila severské mýty a legendy, ako aj slovanskú mytológiu a dokonca sa stala neoddeliteľnou súčasťou mýtov a legiend, a tak je dnes už prakticky nemožné dopracovať sa k ich pôvodnej verzii. Na porovnanie adekvátnosti prekladu a funkčnosti symbolov v Tolkienovom diele v pôvodnej verzii a v preklade je preto nevyhnutné vychádzať zo zaužívanej symboliky v biblickom kontexte. Nielenže bola Biblia významnou súčasťou Tolkienovej inšpirácie, ale prostredníctvom *Interpretatio Christiana* tvorí spojivo medzi severskými a slovanskými legendami a symbolickým aparátom.

ZÁVER

Nazdávame sa, že hlboké pochopenie Tolkienovho diela a jeho legendária si vyžaduje podrobný komparatistický prieskum biblických symbolov a symboliky slovanských a severských kmeňov. Medzi dielom Johna Ronalda Reuela Tolkiena (zvlášť jeho dielom *Silmarillion*), *Prozaickou Eddou*, *Poeticou Eddou* a tým, čo sa zachovalo zo slovanskej kozmogónie, možno načrtnúť mnohé paralely. Podobné črty možno badať medzi jeho dielom, *Zjavením sv. Jána z Biblie* a germánskymi či slovanskými mýtami a legendami.

LITERATÚRA

- LE GOFF, Jacques: *Středověký člověk*. In: J. Le Goff, (ed.): *Středověký člověk a jeho svět*. Praha. 1999. ISBN: 8070216824.
- PROFANTOVÁ, Naďa – PROFANT, Martin: *Encyklopedie slovanských mýtů a bohů*. Praha : Libri, 2004. ISBN: 978-80-7277-219-3.
- EBERLEIN, Johann Konrad: *Interpretatio Christiana (CT)*. [online]. In: Brill's New Pauly. Hubert Cancik a Helmut Schneider, (eds). 2014. Dostupné na: <<http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/interpretatio-christiana-ct-e1406540>>.
- CARPENTER, Humphrey.: *J. R. R. Tolkien Životopis*. Praha : Mladá Fronta, 1993. ISBN: 80-204-0409-0.
- O. MORGAN, Kenneth a kol.: *Dějiny Británie*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 1999.

RESUMÉ

The paper is focused on the analysis of the symbols within the work of John Ronald Reuel Tolkien, primarily on *Silmarillion* and the three-part saga, *The Lord of the Rings*. The author offers an overview of the works of early middle-ages that served as the inspiration for Tolkien, as well as referencing the appropriate parts of the Bible. The author attempts to establish a functional link between the mythological apparatus of the Norsemen and that of the Slavic tribes of the early medieval period in order to find out how these cultures perceived and interpreted identical symbols.

◆◆◆

Mgr. Ivo Poláček
Puškinova 2
811 04 Bratislava
polacek12@uniba.sk